

Habilitációs tézisek

Szakál Imre

**„Érezzük mindnyájan, hogy a múlt megszűnt”
Az első világháborút követő átmenet kárpátaljai tapasztalatai**

Tudományág: Történelemtudományok

DEBRECENI EGYETEM
Debrecen, 2025

I. A kutatás előzményei. Kárpátalja és az első világháborút követő átmenet

Az első világháborút követő évek Kárpátalja történetének egyik legösszetettebb és legnehezebben értelmezhető időszakát jelentik. Bár a korszak eseménytörténete – a birodalmi összeomlás, a katonai megszállások és a békeszerződések – a nemzetközi és a magyar történetírásban egyaránt feldolgozott, mindmáig viszonylag kevés figyelem irányul arra, miként éltek meg az államfordulatot azok a közösségek, amelyek a peremvidéken, a határváltozások közvetlen tapasztalatában éltek. Kárpátalja esetében különösen nehéz feladat a folyamat egységes kezelése: a térség a Monarchia perifériájaként, társadalmi, gazdasági és etnikai szempontból is átmeneti zóna volt, amelyre egyszerre vetültek a magyar állam felbomlásának és az új csehszlovák hatalom kiépülésének ellentmondásos folyamatai.

A történetírásban sokáig a politikai és diplomáciai narratíva uralta az események értelmezését. A hangsúly a békeszerződésekre, a nemzetközi jogi státuszra, illetve a nagyhatalmi döntésekre esett, miközben a helyi társadalom mozgásai, a hatalomváltás mindennapi tapasztalatai, valamint az etnikai közösségek közötti kapcsolatok átalakulása háttérben maradtak. A 20. század második felében a csehszlovák, majd a szovjet és az ukrán történetírás gyakran legitimációs keretbe helyezte Kárpátalja történetét, míg a magyar történeti gondolkodás sokáig a veszteség és az elszakítottság motívumai mentén közelítette meg a régió múltját.

Az utóbbi két évtized kutatásai kétségtelenül sokat tettek a forrásbázis bővítéséért és a régió történetének strukturálásáért, mégis több lényeges terület maradt feldolgozatlan. Ilyen a hatalomváltás társadalomtörténeti aspektusa, a lokális közigazgatási struktúrák továbbélése, a tisztviselők, hivatalnokok, papok és tanítók szerepe, valamint a különböző közösségek – magyarok, ruszinok, zsidók, németek – mindennapi válasza a háború utáni új rend kihívásaira. Kevés figyelem jutott a regionális identitás korai formálódására is: arra, hogyan kezdett a kényszerközösségeként létrejövő kárpátaljai magyarság saját térként, később otthonként tekinteni az újonnan kijelölt közigazgatási egységre.

Kutatásaim ezekhez a hiányterületekhez kívántak hozzájárulni. A dolgozatban közölt tanulmányok tíz év levéltári feltárásain alapulnak: a kárpátaljai, magyarországi és csehországi levéltárak anyagai, valamint korabeli sajtóforrások segítségével próbáltam rekonstruálni az államfordulat lokális dimenzióit. Céлом az volt, hogy az eseménytörténetet kiegészítsem a mindennapi tapasztalatok, a társadalmi viszonyok és a hatalommal való találkozás emberi történeteivel. A kutatás újdonsága abban rejlik, hogy a kárpátaljai átmenetet nem statikus történeti szakaszként, hanem folyamatszerű jelenségként értelmezem, amelyben az összeomlás, a túlélés és az alkalmazkodás tapasztalatai egyaránt jelen vannak.

Mikrotörténeti és társadalomtörténeti eszközökkel igyekeztem láthatóvá tenni azokat a helyi szereplőket – tanítókat, jegyzőket, menekülteket, kisvárosi polgárokat –, akik a nagy történeti fordulat közegében saját stratégiákat alakítottak ki. E megközelítés lehetőséget adott arra, hogy a kárpátaljai magyar közösség történetét ne kizárólag veszteség- vagy alávetettség-történetként, hanem identitásképző folyamatként értelmezzük. Kutatásom tehát egyaránt törekszik a regionális kontextus újraértelmezésére és a helyi tapasztalat történeti rangra emelésére: arra, hogy az „államfordulat” Kárpátalján ne pusztán politikai eseménysor, hanem társadalmi tapasztalatok sokasága legyen.

II. A kutatás időbeli és tematikus keretei

A kutatás kiindulópontját az a felismerés adta, hogy Kárpátalja első világháborút követő története nem ragadható meg szűk kronológiai határok között. A birodalmi összeomlás, a katonai megszállások és az új állami struktúrák kiépülése egymást átfedő, eltérő ritmusban zajló folyamatok voltak, amelyek a térségben 1918 ősztől egészen az 1920-as évek közepéig tartottak. A kutatás időbeli keretét ezért a Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződéstől (1919. szeptember 10.) a Podkarpatszka Rusz közigazgatási integrációját lezáró 1924–1928 közötti reformokig terjedő időszak határozza meg. Ez a több mint fél évtized nem csupán politikai átmenetet jelentett, hanem társadalmi, kulturális és mentalitásbeli átrendeződést is: a régi világ erózióját és az új állami létformához való alkalmazkodás kísérletét.

A kutatás középpontjába nem az államhatárok változását, hanem a hatalomváltás emberi és intézményi tapasztalatait állítottam. A dolgozatot alkotó tanulmányok egymással lazán kapcsolódó, de tematikusan összefüggő fejezetek: mindegyik az államfordulat egy-egy aspektusát vizsgálja, a háborús összeomlástól a menekültek történetéig, a közigazgatási elit szerepétől az emlékezetkultúra formálódásáig.

A bevezető tanulmány („Kárpátalja Kárpátalja előtt”) a régió létrejöttének hosszú távú előzményeit tárja fel, megmutatva, hogyan alakult ki az a társadalmi és gazdasági háttér, amelyben 1918 után a hatalomváltás lezajlott. Az „Nincs többé törvény” című írás a birodalmi szétesés közegében vizsgálja az összeomlás mindennapi tapasztalatait, a helyi közösségek reakcióit, az önvédelmi és túlélési stratégiákat. A „Mentő vallomás” a Ruszka Krajna autonómia rövid, de sokatmondó történetét dolgozza fel, bemutatva, miként születtek meg és hogyan buktak el a háború utáni ruszin önrendelkezési kísérletek.

A „Kék-sárga kokárdák” című tanulmány az ukrán alternatíva kárpátaljai visszhangját elemzi, rámutatva azokra a geopolitikai és ideológiai összefonódásokra, amelyek a térség helyzetét bonyolították. A „...egymásra zuhanó sűrű történések...” Beregszász példáján

keresztül a csehszlovák katonai és polgári közigazgatás berendezkedésének kezdeteit mutatja be, érzékeltetve, hogy a hatalomátvétel a helyi társadalomban nem hirtelen, hanem fokozatos és gyakran kaotikus módon zajlott.

A „Hajótöröttek” című írás a magyar köztisztviselők sorsát követi nyomon: azokat az embereket, akik a birodalmi keretek között szocializálódtak, majd egyik napról a másikra idegen államhatalom alatt találták magukat. A „Vörös Kárpátalja” a kommunista mozgalom korai történetét vizsgálja, és rámutat, hogy a szociális elégedetlenség és a háborús radikalizmus miként fonódott össze az új politikai ideológiákkal.

A „...az örömnem leszünk, nem lehetünk részesei” című tanulmány a kárpátaljai magyar emlékezetkultúra korai formálódásával foglalkozik, és azt vizsgálja, hogyan alakult ki az új politikai közegben a közösségi identitás narratívája, miként jelent meg a „kárpátaljiság” mint sajátos, regionális önazonosság. Végül a „Menekülés és illúziók” az Ung vármegyei menekült törvényhatóság példáján keresztül mutatja be, milyen döntési stratégiákat követtek azok, akik a csehszlovák fennhatóság helyett Magyarországot választották.

A tanulmányok időbeli és tematikus íve egy olyan folyamatot rajzol ki, amelyben a Monarchia utáni Északkelet-Magyarország fokozatosan alakul át Kárpátaljává. E folyamat nem pusztán politikai-jogi kategóriákban mérhető: az államfordulat egyben kulturális és identitásbeli fordulópont is volt. A kutatás tehát nem lezárt történeti szakaszként, hanem nyitott átmenetként értelmezi 1918 és 1924 közötti éveket, amikor a régióban az összeomlás és az újrakezdet tapasztalatai egymásra rakódva teremtették meg a későbbi kárpátaljai lét alapmintázatait.

III. Források és módszerek

A kutatás alapját kiterjedt, több ország levéltáraiban végzett forrásfeltárás képezte. Az elmúlt évtized során Ukrajnában, Magyarországon és Csehországban végeztem rendszeres kutatásokat, amelyek során egyaránt vizsgáltam katonai, közigazgatási, politikai és rendvédelmi iratanyagot. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár fondjai, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteményei, valamint a Cseh Nemzeti Levéltár és a prágai Központi Katonai Levéltár dokumentumai adták a kutatás gerincét. A levéltári forrásokat kiegészítették korabeli sajtótermékek, helyi közlönyök, visszaemlékezések és a korszakban megjelent politikai röpiratok, amelyek segítségével a hatalomváltás társadalmi recepcióját és a nyilvánosság átalakulását is vizsgálni lehetett.

A források jellege már önmagában is meghatározta a módszertani megközelítést. A különböző típusú, eltérő szemléletű iratok mozaikszerű képet adnak az eseményekről, így a

kutatás során szükségessé vált a mikro- és makroszintű elemzés váltakoztatása. A nagyobb történeti folyamatokat – mint a katonai megszállás, a közigazgatási átszervezés vagy a társadalmi radikalizálódás – a helyi tapasztalatok, egyéni életutak és kisebb közösségek történeteinek keresztül igyekeztem rekonstruálni. E megközelítés lehetővé tette, hogy az államfordulat ne pusztán a politika szintjén, hanem a mindennapokban is értelmezhető folyamatként jelenjen meg.

A kutatás fontos módszertani kiindulópontja volt, hogy Kárpátalját nem nemzeti, hanem régiós egységként kezeltem. A források vizsgálata során igyekeztem elkerülni az utólagos nemzeti kategóriák alkalmazását, és a kortárs szereplők horizontjából értelmezni a történéseket. A különböző nyelvű dokumentumok – magyar, cseh, szlovák, ukrán, orosz és francia iratok – egymásra vetítése segített annak feltárásában, miként tükröződtek a hatalomváltás eseményei a különböző politikai és kulturális diskurzusokban.

A levéltári anyagok mellett a sajtóforrások is lényeges szerepet játszottak. A helyi és országos lapok, rövid életű nyomtatványok és pártkiadványok révén meg lehetett ragadni a korszak politikai nyelvét, azokat a toposzokat és narratív elemeket, amelyekből a közösségi önértelmezés formálódott. Ezek segítségével vált érzékelhetővé, hogyan jelent meg a „kárpátaljai lét” fogalma a közbeszédben, s miként vált a térség az önmeghatározás, a veszteség és az alkalmazkodás szimbólumává.

Módszertanilag a dolgozat a társadalom- és mentalitástörténeti kutatások hagyományaihoz kapcsolódik. Nem a politikai döntéshozók perspektívájából, hanem a helyi társadalom nézőpontjából vizsgálja az átmenetet. A személyes iratok, a jegyzőkönyvek, a közigazgatási jelentések és a sajtóanyagok összevetése lehetőséget adott arra, hogy a korszak történetét „alulnézetből” rekonstruáljam. Ez a szemlélet segített abban, hogy az 1918 utáni időszak ne pusztán államjogi kategóriák mentén, hanem társadalmi tapasztalatokként legyen leírható.

A kutatás során felhasznált források soknyelvűsége és sokszínűsége tehát nem csupán a térség etnikai és politikai komplexitását tükrözi, hanem egyúttal magát a kutatói módszert is meghatározza: az egyes nézőpontok egymásra vetítésével rajzolódik ki az a többdimenziós kép, amely a kárpátaljai átmenetet nemcsak történeti eseménysorként, hanem emberi és közösségi élményként látta.

IV. Eredmények

A kutatás legfontosabb eredménye, hogy Kárpátalja első világháborút követő történetét sikerült kiszabadítani a kizárólag politikai-diplomáciai értelmezés keretei közül, és egy olyan

társadalomtörténeti perspektívába helyezni, amely figyelembe veszi az átmenet mindennapi tapasztalatait, a helyi közösségek cselekvési stratégiáit és az identitásformálódás folyamatait. A dolgozat tanulmányai egymással összefüggő mozaikokként mutatják be, hogyan alakult át a Monarchia északi peremvidéke 1918 és 1924 között, és miként jött létre az a régió, amelyet ma Kárpátaljaként ismerünk.

A kutatás egyik újszerű felismerése, hogy az „államfordulat” nem egyetlen történeti pillanatban lezajló hatalomváltás volt, hanem hosszú, egymásra épülő szakaszból álló folyamat. A politikai és katonai események mellett a társadalmi átalakulásnak is meghatározó szerepe volt: az összeomlás és az újrakezdés élményei a helyi társadalomban lassan ülepedtek le, s a hatalomváltás tényleges befejeződése csak az 1920-as évek közepére tehető. A vizsgálat rávilágított arra, hogy az 1918 utáni éveket Kárpátalján nem az állami szuverenitás kérdései határozták meg elsősorban, hanem a túlélés, a megélhetés és a mindennapi rend újrateemtésének kényszere.

A korábbi kutatásokkal szemben a dolgozat az átmenet helyi tapasztalatait helyezte előtérbe. Az összeomlás hónapjaiban a periféria közösségei a háborús erőszak, az éhínség, a járványok és a közigazgatás szétesése közepette sajátos önszerveződési mintákat alakítottak ki. A források tanúsága szerint a falusi jegyzők, papok és tanítók szerepe kulcsfontosságú volt a társadalmi stabilitás fenntartásában – ők képviselték a „régirend” utolsó pilléreit. Ezzel párhuzamosan azonban megindult az új politikai alternatívák keresése is, amelyek közül a ruszin autonómia és az ukrán nemzeti törekvések mellett a kommunista mozgalom is gyökeret vert a térségben. A kutatás e jelenségeket egymás összefüggésében vizsgálta, és kimutatta, hogy mindhárom irányzat ugyanarra a társadalmi tapasztalatra – a bizalomvesztésre és a modernizáció kudarcára – adott eltérő választ.

A forrásfeltárás eredményeként részletesebb képet kaptunk a közigazgatási átmenet lokális folyamatairól. A katonai megszállás és a csehszlovák közigazgatás kiépülése során a helyi hivatalnokréteg sorsa sokszor az egyéni döntések és kompromisszumok mentén alakult. A vizsgálat rávilágított, hogy az államfordulat nem kizárólag veszteségélményként értelmezhető: a magyar tisztviselői réteg egy része újra tudta pozicionálni magát az új hatalmi struktúrában, s ez a személyes alkalmazkodás hozzájárult a régió társadalmi stabilitásához. A korábban homogénnek tekintett „magyar hivatalnoki közösség” tehát belső differenciáltságot mutatott – egyesek a lojalitás fenntartásával, mások a visszavonulással, ismét mások a kompromisszumkereséssel reagáltak az új helyzetre.

Új megállapítások születtek a kommunista mozgalom kárpátaljai gyökereiről is. A kutatás kimutatta, hogy a régióban már a Tanácsköztársaság előtt megjelentek azok a szociális

és ideológiai minták, amelyek a későbbi évek radikális mozgalmainak hátterét adták. A háborúból hazatérő katonák, a munkanélkülivé vált ipari munkások és a földhöz nem jutott parasztok alkották azt a társadalmi bázist, amelyre a kommunista propaganda építhetett. A kárpátaljai magyar baloldal történetének e korai fejezetei eddig jórészt ismeretlenek voltak a szakirodalomban.

A kutatás egyik legfontosabb eredménye az emlékezetkultúra vizsgálata. A csehszlovák korszak első éveiben megindult a múlt újramesélése, amelyben a kárpátaljai magyar közösség fokozatosan igyekezett újraértelmezni helyzetét. A történeti múlt feldolgozásának eszközei – sajtóírások, egyházi beszédek, kulturális rendezvények – azt mutatják, hogy a közösség a hatalomváltás traumáját az „elveszett Magyarország” és a „megmentett Kárpátalja” kettős narratívájában próbálta feldolgozni. E diskurzusban kezdett megjelenni a regionális önazonosság első tudatos formája: az a felismerés, hogy az új állami keretek között is létezhet sajátos „kárpátaljai” közösség.

Eredményként fogalmazható meg az is, hogy Kárpátalja a két világháború közötti Közép-Európa mikrotörténeti modelljeként értelmezhető. A térségben ugyanazok a folyamatok – modernizáció és elmaradottság, nemzeti önrendelkezés és birodalmi függés, emlékezet és felejtés – jelentek meg sűrítve, amelyek egész Közép-Európát jellemezték. A lokális történetek vizsgálata így hozzájárul a régió történeti szintézisének újragondolásához is: Kárpátalja nem periféria, hanem egy sajátos laboratórium, ahol a 20. század első nagy átalakulása különösen tisztán figyelhető meg.

Összességében, reményeim szerint a dolgozat hozzájárul ahhoz, hogy a kárpátaljai átmenetet ne csupán háborús következményként, hanem emberi, társadalmi és kulturális élményként lássuk. A kutatás megmutatja, hogy a hatalomváltás története nem kizárólag a veszteség története volt, hanem egy új identitás, egy regionális önkép kialakulásának kezdete is. Ezzel Kárpátalja 1918 utáni múltja nem csupán a nagyhatalmi döntések lábjegyzete, hanem egy saját belső logikával rendelkező történeti folyamat, amelyben az összeomlásból születő új rendben az emberek és közösségek újraértelmezték helyüket a történelemben.

A dolgozatban szereplő, korábban már megjelent, írások:

Szakál, Imre. 2020a. “Hajótöröttek. A Kárpátaljai Magyar Tisztviselők Helyzete 1918 Után.” In *Kultúra, Művelődés, Agrárium. Tanulmányok Ifj. Barta János 80. Születésnapjára*, 309–320.

Szakál Imre. 2019a. “Jászi Oszkár és a ruszinok.” In „*Ruszin Voltam, Vagyok, Leszek...*” : *Népismereti Olvasókönyv*, 92–116.

Szakál Imre. 2016b. “‘...Egymásra zuhanó sűrű történések...’ A Csehszlovák Hatalomátvétel Beregszászban Az Első Világháborút Követően.” In *Első Világháború a Kárpátokban = Prvá Svetová Vojna v Karpatoch*, 295–308.